

หลักเกณฑ์และขั้นตอนบางประการทางศาสนา: การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ พ.ศ. 2490-2532 *

The religious rules and procedures in the appointment of Somdet Phrarachakhana,
(1947-1989)

พระทศพล มาบัณฑิตย**

บทคัดย่อ

สมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะเป็นยศสูงสุดของพระสงฆ์ไทย มีการสถาปนามาตั้งแต่สมัยอยุธยา ซึ่งในปัจจุบันสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ได้บัญญัติให้เป็นกรรมการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่งเท่ากับเป็นตำแหน่งถาวร

ก่อนหน้ารัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชนั้นไม่มีหลักเกณฑ์ที่แน่นอนในการพิจารณา เพื่อให้สมกับฐานะกับการที่เป็นยศสูงสุดและตำแหน่งถาวรสูงสุด การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะนั้นต้องมีหลักเกณฑ์ที่ชัดเจน เพราะการสถาปนาสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะ ทำให้การสถาปนาสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2490-2532 นั้นมีหลักเกณฑ์และขั้นตอนในการพิจารณาสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะจาก 2 หลักใหญ่ คือ 1. จากหลักเกณฑ์ของคณะสงฆ์ ที่เน้นความเป็นพระสังฆาธิการ 2. จากหลักเกณฑ์ของพระมหากษัตริย์ ที่ทรงเน้นเรื่องระบบอาวุโสทางสมณศักดิ์

คำสำคัญ: สมเด็จพระราชาคณะ, ระบบอาวุโสทางสมณศักดิ์

ABSTRACT

Somdet Phrarachakhana has been the highest rank of sangha appointed in the period of Ayutthaya. According to the Clergy Act of 1962, Somdet Phrarachakhana, a permanent committee of the Sangha Supreme Council.

The appointments Somdet Phrarachakhana in previous reign of King Bhumibol were based on king's will so the designation of Somdet Phrarachakhana should be proceeded with clear regulations for his honourable position. Accordingly, from 2490 to 2532 there

* วัตถุประสงค์ในการศึกษา 1. เพื่อศึกษาหลักเกณฑ์ของคณะสงฆ์ในการพิจารณาเสนอชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะให้ได้รับพระราชทานสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะในช่วงปี พ.ศ. 2490 – 2532 2. เพื่อศึกษาหลักเกณฑ์ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงเลือกใช้ในการมีพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนาสมณศักดิ์รองสมเด็จพระราชาคณะขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะในช่วงปี พ.ศ. 2490 – 2532

** นิสิตปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โทร 0819194323 E-mail: praeak_osk120@hotmail.com. อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ อาจารย์ ดร. ดินาร์ บุญธรรม

had 2 main criterions to consider a proper Somdet Phrarachakhana. The first, based on the clergy, is leadership and the other is senior system.

Key Words: SOMDET PHRARACHAKHANA, SANGHA SENIOR SYSTEM.

บทนำ

ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับสถาบันศาสนาที่มีพระภิกษุสงฆ์สามเณรเป็นสมาชิก กำหนดให้พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชสถานะทั้งก่อนหน้าที่จะมีรัฐธรรมนูญ และช่วงที่มีรัฐธรรมนูญ ให้ทรงเป็นพุทธมามกะและอัครศาสนูปถัมภก มีพระราชภารกิจตามราชประเพณีของพระมหากษัตริย์ทุกรัชกาล ต่างทรงทำนุบำรุงศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนา ซึ่งเป็นสถาบันหลักที่สำคัญของชาวไทย ทรงปฏิบัติธรรมบำเพ็ญ พระราชกุศล ทรงทำนุบำรุงพระศาสนา ในทุกด้าน ทั้งศาสนพิธีและสังคหวัตถุ ทรงอุปถัมภ์และคุ้มครองให้สถิตดำรงสืบถาวรในประเทศไทย สมดังที่รับการขนานนามจากชาติตะวันตกว่าเป็น “ดินแดนแห่งกาสาเหลือง” (Land of the Yellow Robes) (ประมวล รุจนเสรี. 2548: 61) และทรงเปิดโอกาสให้ผู้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร นับถือศาสนาใด ๆ ก็ได้ โดยดำเนินชีวิตด้วยศีลธรรมตามศาสนบัญญัติ

ตามราชประเพณีทางศาสนาที่มีมาตั้งแต่ครั้งสุโขทัย การอุปถัมภ์ศาสนาต่างๆ ก็แตกต่างกันไปตามแต่ละความเชื่อของแต่ละศาสนา แต่ในศาสนาพุทธพระมหากษัตริย์ทรงใช้หลักการถวายสมณศักดิ์และคำนิตยภัตให้แก่พระสงฆ์ที่มีสมณศักดิ์ (พระธรรมกิตติวงศ์. 2536: 12) เป็นพระราชกุศโลบายหนึ่งที่ต้องการให้พระสงฆ์ผู้ทรงศีลที่บริสุทธิ์เข้ามาช่วยธำรงรักษาไว้สืบทอดพุทธศาสนาด้วยการปฏิบัติบูชา การศึกษาเผยแผ่คำสอน ให้เป็นขวัญกำลังใจในการสืบทอดพุทธศาสนา ถือเป็นพระราชอำนาจโดยราชประเพณีอย่างแท้จริง

สมณศักดิ์ คือ ยศที่พระมหากษัตริย์พระราชทานแด่พระสงฆ์ที่ได้รับการยกย่องว่า ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ เพื่อให้ดำรงอยู่ในสมณเพศ เป็นกำลังสืบอายุพระพุทธศาสนา และเพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นไปโดยเรียบร้อย การพระราชทานสมณศักดิ์ปรากฏหลักฐานว่า มีมาตั้งแต่ครั้งสุโขทัยในรัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไท) โดยเฉพาะการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะสันนิฐานว่ามีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา เดิมยศสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราชซึ่งพระวิจิตรของสมเด็จพระมหาเถรธรรมราชาในพระนิพนธ์ เรื่องตำนานคณะสงฆ์กล่าวว่า “คำและยศที่เรียกว่า “สมเด็จพระ” เราเอามาจากเขมรแน่ หนังสือที่แต่งครั้งสุโขทัยไม่ได้พบใช้คำว่าสมเด็จในทีเดียว คงจะได้แบบแผนประเพณีเขมรเข้ามาใช้ จึงเอาคำสมเด็จมาใช้ในสมณศักดิ์สังฆราชซึ่งเป็นอย่างสูงสุด...” (กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2513: 15-20)

ปรากฏว่าการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะมีพัฒนาการมาโดยลำดับจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช แต่เป็นที่สังเกตว่าการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และจนถึงก่อนหน้ารัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช เป็นการสถาปนาโดยพระราชอัธยาศัย และโดยพระราชอำนาจส่วนพระองค์ ปรากฏว่ามีได้มีการวางกฎระเบียบหรือ

หลักเกณฑ์ในการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์ คณะสงฆ์เห็นชอบที่จะถวายพระเกียรติแด่องค์พระมหากษัตริย์ด้วยการเสนอชื่อพระราชอาคันตุกะรองสมเด็จพระราชาคณะที่เห็นสมควรขึ้นไปเพื่อให้ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัย และได้ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมา

ปัจจุบันตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะมีทั้งหมด 8 ตำแหน่ง แบ่งเป็นฝ่ายมหานิกาย 4 รูป และฝ่ายธรรมยุติกนิกาย 4 รูป เนื่องด้วยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะมีความสำคัญมาก พบว่าตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 มีบทบาทมากในงานด้านปกครอง โดยมีการกำหนดอำนาจและหน้าที่ไว้อย่างชัดเจนในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ คือ เป็นกรรมการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง นอกจากงานด้านปกครองแล้ว สมเด็จพระราชาคณะยังมีบทบาทสำคัญอย่างอื่น เช่น ต้องปฏิบัติหน้าที่เป็นประธานสงฆ์ในการเจริญพระพุทธมนต์ในงานพระราชพิธี ผู้ถวายพระธรรมเทศนามงคลพิเศษ และการนำกระบวนพระบรมศพหรือพระศพเจ้านายชั้นสูง หรือเป็นผู้นำในการปฏิบัติงานของคณะสงฆ์ เช่น เป็นประธานสงฆ์ในงานพิธีทางศาสนา แม่กองธรรมสนามหลวง แม่กองบาลีสนามหลวง และกองงานพระธรรมทูต เป็นต้น

ด้วยความสำคัญของตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะดังที่กล่าวมาข้างต้น กลับปรากฏว่างานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวกับเรื่องสถาปนาสมณศักดิ์โดยเฉพาะสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะนั้นยังมีอยู่น้อยมาก ส่วนใหญ่แล้วงานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวกับคณะสงฆ์ มักจะมุ่งเน้นไปที่เรื่องเกี่ยวกับองค์กรบริหารคณะ ตัวบุคคล แนวคิดและผลงาน ซึ่งในบทความเรื่องนี้พยายามเติมเต็มช่องว่างในการศึกษาหลักเกณฑ์และเหตุปัจจัยในการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ

สมมติฐานในการวิจัย

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2490-2532 การสถาปนาสมณศักดิ์รองสมเด็จพระราชาคณะขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ คณะสงฆ์ได้เน้นหลักเกณฑ์ความเป็นพระสังฆาธิการในการพิจารณาคัดเลือกและเสนอชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะให้ได้รับโปรดเกล้าสถาปนาสมณศักดิ์ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชได้ทรงเลือกใช้หลักความอาวุโสทางสมณศักดิ์ในการพิจารณาให้พระบรมราชวินิจฉัยสถาปนาสมณศักดิ์ และหลักเกณฑ์ที่พระองค์ทรงเลือกใช้ได้พัฒนาเป็นหลัก “นิติราชประเพณีทางศาสนา” ตามกฎหมายพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535

ความหมายและที่มาของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ

สมเด็จพระราชาคณะ (SOMDET PHRARACHAKHANA) หมายถึง พระราชาคณะที่ได้รับโปรดเกล้าพระราชทานสถาปนาให้เป็นพระราชาคณะในชั้นสุพรรณบัฏ มีฐานานุศักดิ์ตั้งฐานานุกรมได้ 10 รูป คำว่าสมเด็จพระราชาคณะ เกิดจากคำว่า สมเด็จ รวมกับคำว่า พระราชาคณะ “สมเด็จ” เป็นคำภาษาเขมร หากถอดออกมาเป็นตัวอักษรโรมันเขียนว่า SOMDET (ใกล้เคียงกับคำว่า SANCTUS ในภาษาละติน แปลว่า ผู้ศักดิ์สิทธิ์หรือผู้มีศักดิ์สูงยิ่งใหญ่มาก) ส่วนในภาษาไทย คำว่า “สมเด็จ” ถ้าใช้กับพระภิกษุ หมายถึง พระภิกษุที่พระมหากษัตริย์คุณยกย่องให้มีฐานะเทียบเท่ากับเจ้า ถ้าใช้กับข้าราชการ เช่น สมเด็จเจ้าพระยา หมายถึง ข้าราชการที่ได้รับได้รับพระมหากษัตริย์คุณยกย่องให้มีฐานะเทียบเท่ากับเจ้าต่างกรม “พระราชาคณะ” ถอด

ออกมาเป็นตัวอักษรโรมันเขียนว่า PHRARACHAKHANA แปลว่า พระผู้ปกครองคณะสงฆ์ คือ พระภิกษุผู้มีอำนาจปกครองสงฆ์ ดังนั้น “สมเด็จพระราชาคณะ” แปลว่า พระสงฆ์ผู้เป็นใหญ่ในการปกครองสงฆ์ (ธนิต อยู่โพธิ์. 2516: 153-154)

การสถาปนาพระราชาคณะขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เริ่มตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ในปี พ.ศ. 2337 โปรดเกล้าฯสถาปนาพระพิมลธรรม วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ขึ้นเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ และมีการสถาปนาเพิ่มมากขึ้นในรัชกาลต่อมา เป็นที่สังเกตได้ว่าการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จนถึงก่อนหน้ารัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช นั้นเป็นการสถาปนาโดยพระราชอำนาจ และโดยพระราชอำนาจส่วนพระองค์ไม่มีหลักเกณฑ์หรือกฎระเบียบปฏิบัติในการพิจารณาที่แน่นอน จนกระทั่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช สมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะถือว่าเป็น “ยศสูงสุด” ในทางคณะสงฆ์ และเป็น “ตำแหน่งถาวรสูงสุด” ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ที่กำหนดให้สมเด็จพระราชาคณะรูปเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่งจะสิ้นสถานภาพก็ต่อเมื่อ ลาสิกขา มรณภาพ ลาออก หรือมีพระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯให้พ้นจากตำแหน่ง และเมื่อพระราชาคณะรูปได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะก็เท่ากับว่าได้รับสิ่งที่สูงสุดถึง 2 ประการ คือ ยศ กับตำแหน่งถาวร

การพิจารณาถึงเกียรติยศของตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะให้เหมาะสมกับสิ่งที่ได้รับสูงสุดทั้ง 2 ประการ ควรมีหลักเกณฑ์ที่ใช้ในการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์รองสมเด็จพระราชาคณะขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ซึ่งได้กำหนดช่วงเวลาของการศึกษา ระหว่างปี พ.ศ. 2490 – 2532 ตลอดระยะเวลาที่กำหนดมีการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะรวมแล้ว 20 รูป การสถาปนาสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2490 เป็นต้นมา นั้นมีหลักเกณฑ์และขั้นตอนในการพิจารณาจาก 2 หลักใหญ่ ที่ใช้ในการพิจารณาคัดเลือกและการเสนอชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะให้ได้รับพระราชทานสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ คือ

1. จากหลักเกณฑ์ของคณะสงฆ์ ซึ่งเป็นขั้นตอนที่มหาเถรสมาคมพิจารณาเสนอรายชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะมาตามจำนวนตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะที่ว่างลง
2. จากพระบรมราชวินิจฉัยของพระมหากษัตริย์

1. จากหลักเกณฑ์ของคณะสงฆ์

อย่างที่กล่าวมาแล้วว่าแต่เดิมการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ จนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นช่วงที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีบทบาทสำคัญในมหาเถรสมาคม และต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 โปรดเกล้าฯสถาปนาให้ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชเจ้า พระองค์ได้มีบทบาทสำคัญในเรื่องการสถาปนาสมณศักดิ์ของคณะสงฆ์ กล่าวคือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะโปรดเกล้าฯพระราชทานสมณศักดิ์แด่พระสงฆ์รูปใดจะทรงปรึกษาพระองค์

ก่อนทุกครั้ง ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นที่พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้คณะสงฆ์ได้มีส่วนร่วมในการพิจารณาเสนอความเห็นเกี่ยวกับการคัดเลือกพระเถระที่จะทรงสถาปนาสมณศักดิ์ชั้นต่างๆ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเสนอหลักเกณฑ์ช่วยพิจารณาในการพระราชทานสถาปนาพระราชาคณะเป็นสมเด็จพระราชาคณะผ่านพระมหาสมณสาส์นบันทึกเรื่องตั้งสมเด็จพระราชาคณะ เพื่อให้สมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะผู้มีเกียรติเสมอกับตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าพระยาของฝ่ายอาณาจักร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเสนอแนะให้มีการวางหลักเกณฑ์ในการพระราชทานสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะไว้ดังนี้ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. 2514: 103)

1. ยศสมเด็จพระราชาคณะไม่กำกับกับตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่จักรพรรดิราชทานแก่พระราชาคณะผู้ใหญ่บางรูป ที่ทรงยกย่องเป็นพิเศษ ส่วนเจ้าคณะใหญ่ที่ไม่ได้ทรงยกขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชตั้งเป็นเพียงพระวันรัต พระพุทธโฆษาจารย์ พระพุฒาจารย์
2. ผู้ที่ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชนั้น ต้องมีอายุต่ำกว่าพระชนมพรรษาจนถึงต่างปูนกันกำหนดโดยกวดขัน เป็นผู้ทรงคุณสมบัติเป็นพิเศษ เป็นพระอุปัชฌาย์ เป็นพระอาจารย์ที่ทรงนับถือ เป็นที่นับถือของมหาชนทั่วไปทั้งคฤหัสถ์ทั้งบรรพชิต และเป็นที่เคารพได้สนิทใจ ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะแล้วจะไม่ต้องยกกว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา

จากการที่ไม่มีกฎหมายหรือระเบียบที่ชัดเจนในการสถาปนาสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะ ทำให้พระราชาคณะที่ได้รับโปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะนั้น อาจถูกมองว่าได้มาโดยความเสน่หา หรือเจ้านายโปรด ทำให้มาเปรียบเทียบกับยศของฆราวาสจะพบว่าส่วนใหญ่ยศสูงๆ นั้นต้องมีผลงานและความรู้ความสามารถประจักษ์แก่แผ่นดินและประชาชน ซึ่งทำให้สังเกตได้ว่าในข้อเสนอนี้ให้วางหลักเกณฑ์ในการพระราชทานสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จะทรงเน้นไปที่เรื่องต้องมีตำแหน่งหน้าที่ทางคณะสงฆ์ เป็นเจ้าคณะใหญ่ปกครอง หรือไม่ก็เป็นครุฐานิยบุคคลแห่งองค์พระมหากษัตริย์ เช่น เป็นพระราชาอุปัชฌาย์ หรือพระราชาอาจารย์ และต้องมีอายุมากกว่าพระมหากษัตริย์ อาจเนื่องมาจากในกรณีของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสไม่ได้การสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชในสมัยรัชกาลที่ 5 เพราะทรงอยู่ในฐานะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ (สุเชาว์ พลอยชุม. 2548: 56) เพราะค่านิยมของคนไทยที่ผู้มีอายุน้อยกว่าต้องแสดงความเคารพผู้ที่มีอายุมากกว่า เพื่อให้เกิดความสนิทใจที่จะแสดงความเคารพตามค่านิยมของคนไทยจึงควรที่จะสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะที่มีอายุมากกว่าพระมหากษัตริย์ เป็นต้น

ในปัจจุบันการพิจารณาคัดเลือกและการเสนอชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะให้ได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ทรงโปรดให้พิจารณาในที่ประชุมมหาเถรสมาคม ถ้าตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะว่างลง เมื่อถึงวาระการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์ กรมการศาสนาซึ่งปัจจุบันเป็นหน้าที่ของสำนักงานพระพุทธศาสนาจัดทำรายชื่อรองพระราชาคณะที่ดำรงสมณศักดิ์อยู่ในขณะนั้นทั้งที่เป็นฝ่ายมหานิกายและฝ่ายธรรมยุติกนิกาย โดยจะเรียงตามลำดับอาวุโสทางสมณศักดิ์ไม่มีการแยกนิกายให้มหาเถรสมาคมพิจารณา ถ้าตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะของฝ่ายใดว่างลง มหาเถรสมาคมมักจะให้สมเด็จพระ

พระราชกฤษฎีกาแต่งตั้งตำแหน่งที่เหลืออยู่ของแต่ฝ่ายเป็นผู้พิจารณารายชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะให้มหาเถรสมาคมเห็นชอบ และดำเนินการต่อไป ซึ่งหลักเกณฑ์ที่สำคัญที่มหาเถรสมาคมใช้พิจารณาเสนอรายชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะมาตามจำนวนตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะที่ว่างลง ก็คือ

1. ต้องเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ มหาเถรสมาคมจะให้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติจัดทำบัญชีรายชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะทั้งหมดที่ดำรงสมณศักดิ์อยู่ในขณะที่กำลังจะพิจารณาทั้ง 2 นิกาย โดยให้จัดเรียงตามลำดับความอาวุโสทางสมณศักดิ์ส่งมหาเถรสมาคมเพื่อใช้ในการพิจารณา

2. ต้องเป็นพระสังฆาธิการ "พระสังฆาธิการ" เป็นคำรวมตำแหน่งพระภิกษุผู้ปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ซึ่งแก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 โดยมีกฎหมายมหาเถรสมาคม ฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2506) ว่าด้วยการแต่งตั้งถอดถอนพระสังฆาธิการ หมายถึงตำแหน่งปกครองทางคณะสงฆ์ โดยพระภิกษุที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาส หรือรองเจ้าอาวาส หรือผู้ช่วยเจ้าอาวาส

ความเป็นพระสังฆาธิการถือว่าเป็นหลักเกณฑ์ที่สำคัญมากในการพิจารณาของมหาเถรสมาคม ดังเช่น กรณีการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในปี พ.ศ. 2518 กับ พ.ศ. 2520 มหาเถรสมาคมไม่เสนอชื่อพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ให้มีพระบรมราชวินิจฉัยโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมณศักดิ์ขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะแทนตำแหน่งที่ว่างลง มหาเถรสมาคมได้ชี้แจงว่าการที่ไม่ได้เสนอชื่อพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุฯ ให้ได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะนั้น เพราะพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ไม่เข้าหลักเกณฑ์ที่คณะสงฆ์ใช้พิจารณา คือ ต้องเป็นพระสังฆาธิการ มีตำแหน่งปกครองทางคณะสงฆ์ ในขณะนั้นพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) เป็นเพียงพระลูกวัดของวัดมหาธาตุฯ เท่านั้น เนื่องจากในช่วงที่พระพิมลธรรมถูกถอดจากสมณศักดิ์เป็นพระอาจ อาสโภ และถูกปลดจากตำแหน่งเจ้าอาวาส ถือว่าไม่ได้เป็นพระสังฆาธิการ ขณะเดียวกันมหาเถรสมาคมได้เสนอแต่งตั้งให้พระธรรมปัญญาบดี (สวสดี กิตติสโร) เป็นเจ้าอาวาสแทน พระธรรมปัญญาบดี ได้มรณภาพลงในปี พ.ศ. 2523 เป็นผลให้พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ได้รับแต่งตั้งกลับมาดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุฯ อีกครั้ง แม้ว่าการพิจารณารองสมเด็จพระราชาคณะให้ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะนั้น จะมีปัญหาติดขัดบ้างในบางช่วง ในที่สุดแล้วพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ก็ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะในราชทินนามเป็นที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ ในปี พ.ศ. 2528

3. จำพรรษาอยู่ที่วัดในเขตกรุงเทพฯ สมเด็จพระราชาคณะต้องปฏิบัติหน้าที่ทางการปกครองคณะสงฆ์ ปฏิบัติหน้าที่ทางศาสนาและปฏิบัติหน้าที่งานพระราชพิธีเป็นการสนองพระราชศรัทธา ดังนั้นเพื่อให้สะดวกแก่การเดินทางไปปฏิบัติภารกิจ สะดวกในการสื่อสาร หรือรับหมายฎีกาต่างๆจากสำนักพระราชวังและคณะสงฆ์ เพื่อความสะดวกในการปฏิบัติหน้าที่จึงจำเป็นต้องจำพรรษาอยู่ในเขตกรุงเทพฯ

4. ต้องมีผลงานที่เป็นประโยชน์ต่อพระศาสนาและสังคม

4.1 งานด้านการศึกษา ต้องมีการส่งเสริมการศึกษาภายในวัด ทั้งแผนกธรรมศึกษา และแผนกบาลี ในฐานะที่ตนเองเป็นเจ้าของสำนักเรียน (ศาสนาศึกษา) เริ่มต้นจากการเป็นอุปัชฌาย์สอนพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร และประชาชนทั่วไป เป็นผู้จัดการศึกษาพระปริยัติธรรมสำนักเรียนต่างๆ

ทั้งในกรุงเทพและหัวเมืองไปจนถึงต่างประเทศ เป็นประธานหรือกรรมการตรวจสอบความรู้กัธรรมและบาลีสนามหลวง และเป็นประธานหรือกรรมการตรวจชำระคัมภีร์ ฎีกา หรือพระไตรปิฎก เป็นต้น โดยที่ฐานะงานพุทธศาสนาเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งซึ่งส่งเสริมให้พระราชอาคันตุกะที่สามเณรปฏิบัติงานได้ เมื่อถึงวาระการพิจารณา สมณศักดิ์งานเหล่านั้นจะเป็นผลงานด้านงานการศึกษาโดยเฉพาะวัดใดที่มีการจัดการศึกษาแล้ว มีพระภิกษุสามเณรสามารถสอบไล่เปรียญธรรม 9 ประโยคผ่านจะถือว่าเป็นผลงานที่เด่นมาก ถ้างานเหล่านั้นเป็นไปตามพระประสงค์ก็ย่อมได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้เจริญในสมณศักดิ์ขั้นที่สูงขึ้น

4.2 งานด้านเผยแผ่ ต้องมีการร่วมมือกับคณะสงฆ์หรือภาครัฐหรือภาคเอกชนในการจัดกิจกรรมเกี่ยวกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั้งในประเทศหรือต่างประเทศ เช่น การจัดอบรมพระภิกษุสามเณร การอบรมศีลธรรมแก่ประชาชน และการจัดกิจกรรมเนื่องในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เป็นต้น ดังตัวอย่างสมเด็จพระราชาคณะที่มีผลงานด้านการเผยแผ่ในต่างประเทศที่เด่นมาก คือ สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิฯ เป็นผู้มีความรู้ความสามารถในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศในปี พ.ศ. 2502 ได้รับบัญชาจากสมเด็จพระสังฆราชเจ้า (ม.ร.ว. ชื่น สุจิตโต) ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสรูปแรกของวัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดีย ปรากฏว่าปฏิบัติหน้าที่เป็นผลดีเป็นอันมาก ได้แสดงธรรมและแสดงปาฐกถาเป็นภาษาอังกฤษทำให้ชาวอินเดียเกิดความเลื่อมใสเข้าใจซาบซึ้งในหลักพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก บางคนตามเข้ามาอุปสมบทในกรุงเทพฯ (สมเด็จพระเจ้า อดิ-เขียน-พุทธ-เทศน์. 2505: 42) เป็นหัวหน้าพระธรรมทูตสายที่ 6 เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูตรูปที่ 2 ได้เดินทางไปสังเกตการณ์พระศาสนาต่างประเทศต่างๆ ในยุโรป คือ อังกฤษ ฝรั่งเศส เนเธอร์แลนด์ เยอรมนี ออสเตรีย สวิตเซอร์แลนด์ และอิตาลี (ราชกิจจานุเบกษา. 2515: 8) ไปปฏิบัติงานศาสนกิจในการสงเคราะห์ชาวไทยและชาวต่างประเทศให้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จัดว่าเป็นพระมหาเถระรูปหนึ่งที่บุกเบิกการสร้างวัดไทยในต่างประเทศจนเป็นแบบอย่างของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศของคณะสงฆ์ไทยในปัจจุบัน

ส่วนตัวอย่างสมเด็จพระราชาคณะที่มีผลงานเผยแผ่ในประเทศที่สำคัญ เช่น สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สุวรรณ สุวณฺโณโต) วัดเบญจมบพิตรฯ มีชาติภูมิเป็นชาวเขมร เป็นสมเด็จพระราชาคณะเพียงรูปเดียวที่มีชาติภูมิในภาคเหนือ ได้รับการยกย่องเป็นนักสังคัมสงเคราะห์ดีเด่นจากมูลนิธิปกรณ์ อังศุสิงห์ เป็นประธานกรรมการพระธรรมจาริก ส่งภิกษุสามเณรไปอบรมศีลธรรมและวัฒนธรรมแก่ชาวไทยภูเขาในจังหวัดต่างๆ ทำให้เกิดศรัทธาเลื่อมใสมาเป็นพุทธมามกะ และนำบุตรหลานมารับการบรรพชาอุปสมบทเป็นจำนวนมาก ดังมีข้อความปรากฏในราชทินนามตามจารึกในสุพรรณบัฏว่า “สมเด็จพระพุทธชิน จุฬาลงกรณรังสฤษดิ์ กิตติโสภณวารการ วิบูลศีลาจารวิมล **คิริชนพหุทธิเตส** ตรีปิฎกวรารณ อุตมมหาณปธานาติศร บวรสังฆาราม คามวาสี สถิต ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามราชวรวิหาร พระอารามหลวง” (ราชกิจจานุเบกษา. 2533: 6) เป็นต้น

4.3. งานด้านสาธารณูปการ เป็นประธานดำเนินการหรือเป็นกรรมการในการปรับปรุงดูแลบูรณปฏิสังขรณ์ สร้างเสริม ถาวรวัตถุ ดูแล ศาสนสถานที่เก็บพระอัฐิของพระราชวงศ์ต่างๆ ภายในพระอารามที่ตนจำพรรษา งานด้านสาธารณูปการนี้จัดผลงานที่มีในคำประกาศสถาปนาสมณศักดิ์ของสมเด็จพระราชาคณะทุกรูปอยู่แล้ว ตัวอย่างเช่น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) วัดสามพระยา ได้

ก่อสร้างอาคารเพื่อประโยชน์ใช้สอยในวัดสามพระยา เช่น อาคารสำหรับเป็นที่ใช้พักพระสงฆ์ สร้างศาลาโถงกว้างใหญ่ สำหรับใช้เป็นที่อบรมพระสงฆ์ระดับพระสังฆาธิการทั่วประเทศ นอกจากนี้ใช้ประโยชน์ดังกล่าวแล้ว กระทรง ทบวง และกรมกองต่างๆ ตลอดจนสมาคมอื่นๆยังได้ขออนุญาตใช้เป็นที่พักบวรจุฬาราชการพลเรือน และอบรมกิจกรรมของกระทรง ทบวงกรมกองนั้นๆอีกด้วย (เรียง อรรถวิบูลย์. 2521: 224)

4.4. งานด้านสาธารณประโยชน์ ต้องมีผลงานด้านสาธารณสงเคราะห์ที่พระสงฆ์ได้บำเพ็ญสาธารณประโยชน์มาประกอบด้วย เช่น การก่อสร้างสาธารณสถาน โรงพยาบาล ถนน สะพาน ขุดสระน้ำ เป็นต้น โดยใช้เงินทุนทรัพย์ที่เกิดจากแรงศรัทธาที่ประชาชนมีต่อศิลาจารวัดของตนเองหรือเป็นประธานจัดหาเงินทุนทรัพย์ด้วยตนเองโดยไม่ต้องอาศัยงบประมาณของราชการ เป็นต้น ดังตัวอย่าง สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิฯ ได้ช่วยเหลือบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม และสร้างสรรค์ความเจริญในด้านต่างๆ เช่น บริจาคปัจจัยในการขุดสระน้ำ ปัจจุบันเรียกว่า “สระสมเด็จพระธีรญาณมุนี” ท่านได้มองเห็นคุณค่าของการศึกษาในถิ่นชาติภูมิ จึงได้อนุเคราะห์อุปถัมภ์ในการสร้างโรงเรียนมัธยมศึกษา โดยให้เป็นโรงเรียนสังกัดกระทรวงศึกษาธิการ ได้ชื่อว่า “โรงเรียนสมเด็จพระธีรญาณมุนี” และได้มีการบริจาคปัจจัยในการสร้างถนน ซึ่งปัจจุบันเป็นถนนทางหลวงแผ่นดิน มีชื่อเรียกว่า “ถนนสมเด็จพระธีรญาณมุนี” เป็นต้น

4.5. งานด้านศึกษาสงเคราะห์ ต้องจัดการสงเคราะห์ส่งเสริมการศึกษาของเยาวชนในสถานศึกษาโดยอาจเป็นประธานหรือกรรมการจัดหาทุนก่อสร้างสถานศึกษา รวมไปถึงงานการจัดตั้งกองทุนการศึกษาแก่นักเรียน งานดำเนินการเพิ่มทุนสงเคราะห์นักเรียน และงานมอบทุนการศึกษาแก่นักเรียนหรือผู้ด้อยโอกาสทางการศึกษา เป็นต้น

จากหลักเกณฑ์ที่คณะสงฆ์เลือกใช้พิจารณาคัดเลือกและเสนอชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะให้ได้รับโปรดเกล้าสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะข้างต้น เมื่อมหาเถรสมาคมพิจารณาอนุมัติประการใดแล้วจะส่งเรื่องให้สำนักเลขาธิการมหาเถรสมาคมจัดทำบัญชีเสนอหน่วยงานที่เกี่ยวข้องดำเนินการต่อไปเพื่อให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชวินิจฉัยต่อไป

2. จากพระบรมราชวินิจฉัยของพระมหากษัตริย์

ปรากฏว่าในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ ตั้งแต่ พ.ศ. 2490-2532 ซึ่งปี พ.ศ. 2490 มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะโดยที่ประกาศสถาปนาพระพรหมมุนี (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตรฯ ขึ้นเป็นสมเด็จพระวันรัต ในปี พ.ศ. 2490 ซึ่งเป็นปีแรกในรัชกาล แต่ในขณะนั้นพระองค์ ยังมิได้มีพระราชอำนาจเต็มในการปกครองประเทศ ทำให้ต้องมีคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ จะพบว่าสมเด็จพระราชาคณะรูปแรกที่ได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในพระราชอำนาจเต็มในการปกครองประเทศ คือ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าสถาปนา พระธรรมวโรดม (อยู่ ญาณโทโย) วัดสระเกศฯ ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ พ.ศ. 2496 แม้ว่าการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะจะเป็นพระราชอำนาจส่วนพระองค์ แต่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ตั้งแต่ พ.ศ. 2490-2532 ทั้งที่มีผู้สำเร็จราชการ

แทนและในพระราชอำนาจเอง สมเด็จพระราชาคณะทุกรูปที่ได้รับการสถาปนาไปรวมทั้งหมด 20 รูป พระองค์ทรงพิจารณาเลือกใช้หลักเกณฑ์ความอาวุโสทางสมณศักดิ์ในการมีพระบรมราชวินิจฉัยโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะ จนทำให้หลักเกณฑ์ดังกล่าวได้กลายเป็นนิติราชประเพณีทางศาสนา ในรัชกาลของพระองค์

ขั้นตอนของพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนาสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช พระองค์ทรงพิจารณานิติราชประเพณี คือจะทรงเน้นเรื่อง ความเป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่า เป็นสำคัญ ดังปรากฏตามพระอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า “เฉพาะบางรูปผู้ทรงคุณพิเศษ เช่นเป็นพระอุปัชฌายะหรือพระอาจารย์ของพระราช...” หากไม่ใช่เป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ก็ “ทรงเลือกที่เป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่า” (สุเชาวน์ พลอยชุม. 2541: (7))

ความเป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่า คือ ความอาวุโสทางสมณศักดิ์ หมายถึง พระราชาคณะที่ได้รับสถาปนาสมณศักดิ์ก่อนพระราชาคณะรูปอื่น ถ้าได้รับสถาปนาในวันเดียวกันให้ถือว่ารูปที่ได้รับสถาปนาในลำดับก่อนว่ามีอาวุโสสูงกว่า หรืออาจกล่าวได้ว่ารูปใดรับพัดยศก่อนรูปนั้นเท่ากับได้รับสถาปนา ก่อน ด้วยเหตุนี้ทำให้มหาเถรสมาคมจะเสนอรายชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะที่มีความอาวุโสทางศักดิ์ และเป็นไปตามหลักเกณฑ์ของทางคณะสงฆ์โดยเรียงลำดับก่อนหลังตามจำนวนตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะที่ว่างลง จากนั้นจะดำเนินการกราบบังคมทูลตามขั้นตอนเพื่อให้มีพระบรมราชวินิจฉัยต่อไป

กรณีตัวอย่างที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงใช้ระบบอาวุโสทางสมณศักดิ์ในพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ คือในคราวที่สถาปนาสมณศักดิ์พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เนื่องใน พระราชพิธีฉัตรมงคล พ.ศ. 2506 ซึ่งสมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) ได้ทรงบันทึกไว้ความตอนหนึ่งว่า “เรา 1 กับท่านผู้แก่อาวุโสอีก 1 จะได้เลื่อนขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะเราเป็นผู้อ่อนอาวุโสทางอายุพรรษา แต่มีอาวุโสสูงในด้านสมณศักดิ์ขึ้นรองสมเด็จฯกว่า จึงได้เข้ารับสุพรรณบัฏที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ก่อนหน้าตำแหน่งสมเด็จพระพุทธมหารจารย์” (สมเด็จพระสังฆราช (วาสนมหาเถร). 2530: 113)

อีกกรณีหนึ่ง คือกรณีที่มีการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในปี พ.ศ. 2515 ได้เพิ่มอัตราตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะจาก 4 ตำแหน่ง เป็น 6 ตำแหน่ง เพื่อให้อัตราตำแหน่งกับพระสาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งเป็นพระอภิลของพระภิกษุพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในขณะที่ทรงผนวชอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหารในปี พ.ศ. 2499 ขณะนั้นพระสาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) ดำรงสมณศักดิ์พระราชาคณะชั้นเทพในราชทินนามพระโสภณคณาภรณ์ ในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาปีเดียวกันนั้น พระโสภณคณาภรณ์ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระธรรมวราภรณ์ และต่อมาก็ได้รับสถาปนาเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะในราชทินนาม พระสาสนโสภณ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ในปี พ.ศ. 2515 พระสาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) ได้รับพิจารณาในฐานะรองสมเด็จพระราชาคณะที่มีอาวุโสลำดับที่ 1 ของทั้งสองนิกาย เพื่อมิให้เป็นการผิดราชประเพณีมหาเถรสมาคมร่วมกับรัฐบาลขอให้มีการเพิ่มอัตราสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะ(แสง อุดมศรี. 2533: 33) ทำให้พระสาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) ได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะในราชทินนาม สมเด็จพระญาณสังวร

ในปี ส่วนกรณีของพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุฯ พ.ศ. 2518 และ พ.ศ. 2520 เป็นข้อยกเว้น ดังที่กล่าวมาแล้วตอนต้น แต่เมื่อพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุฯอีกครั้งในปี พ.ศ. 2523 เมื่อตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะว่างลงในปี พ.ศ. 2528 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาพระบรมราชวินิจฉัยโดยใช้หลักระบบอาวุโสทางสมณศักดิ์ก่อน ทำให้พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุฯ ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะในราชทินนามสมเด็จพระพุฒาจารย์ โดยการพิจารณาในฐานะรองสมเด็จพระราชาคณะผู้มีอาวุโสทางสมณศักดิ์ในลำดับที่ 1 เช่นกัน

หลักเกณฑ์ระบบอาวุโสทางสมณศักดิ์มีความสำคัญมาก เนื่องจากในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช นิติราชประเพณีทางศาสนาเรื่องระบบอาวุโสทางสมณศักดิ์ ได้ทรงใช้เป็นหลักเกณฑ์ในการพิจารณาทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชด้วย เพราะแต่เดิมการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชนั้นเป็นพระราชอำนาจส่วนพระองค์เองเท่านั้นไม่มีหลักเกณฑ์เรื่องระบบอาวุโสทางสมณศักดิ์เป็นสำคัญ ส่วนใหญ่จะเน้นสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชที่เป็นเจ้านายเชื้อพระวงศ์ มากกว่าที่จะให้ความสำคัญเรื่องระบบอาวุโสทางสมณศักดิ์ และถึงแม้ว่าในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 บัญญัติระบุไว้ในมาตรา 10 ว่า “ในเมื่อไม่มีสมเด็จพระสังฆราชให้สมเด็จพระราชาคณะผู้มีอาวุโสสูงสุดโดยพรรษาปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช” แต่ไม่ได้หมายความว่าสมเด็จพระราชาคณะรูปนั้นจะได้รับการสถาปนาให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะเมื่อถึงวาระโปรดเกล้าฯสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเลือกใช้หลักอาวุโสทางสมณศักดิ์ในการพิจารณาพระบรมราชวินิจฉัยโปรดเกล้าฯสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชมาโดยตลอด

ระบบอาวุโสทางสมณศักดิ์ได้ถูกนำมาใช้เป็นหลักเกณฑ์ในการพิจารณาสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช และสมเด็จพระราชาคณะจนเป็นราชประเพณีทางศาสนาปฏิบัติสืบกันมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช และที่สุดได้กลายมาเป็นนิติทางกฎหมายรองรับเรื่องความอาวุโสทางสมณศักดิ์อย่างชัดเจนในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 มาตรา 5 ทวิ วรรค ที่ 3 และที่ 4 (พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535)

สรุปผลการวิจัย

การสถาปนาสมณศักดิ์รองสมเด็จพระราชาคณะขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช พระองค์ทรงดำเนินการในการพิจารณาพระบรมราชวินิจฉัยอย่างรอบคอบก่อนที่จะโปรดเกล้าฯสถาปนาสมณศักดิ์ให้ขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ แม้ว่าพระองค์จะทรงมีพระราชศรัทธาในความรู้ความสามารถของพระราชาคณะที่มีผลงานเป็นที่ประจักษ์จริง แต่ในการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์ขึ้นสูงอย่างสมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะก็ได้ทรงตัดสินพระราชหฤทัยส่วนพระองค์แต่อย่างเดียว แต่ทรงให้เป็นไปตามธรรมเนียมราชประเพณีเรื่องอาวุโสทางสมณศักดิ์จนกลายเป็นนิติราชประเพณีทางศาสนา ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2490- 2532 ทรงสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระ

พระราชอาณาเขตไปแล้วรวม 20 รูป หลังจาก ช่วงปี พ.ศ. 2532 จนถึงปัจจุบันที่ทำการศึกษาค้นคว้าความฉบับนี้ ระบบอาวุโสทางสมณศักดิ์ยังเป็นหลักเกณฑ์หลักที่ทรงใช้มีพระบรมวินิจฉัยสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ

ข้อเสนอแนะ

การเจริญในสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ตามลำดับจนกระทั่งมาถึงจุดสูงสุดในฐานันดรศักดิ์ คือ สมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะนั้น นอกจากตัวบุคคล ที่มีความรู้ ความสามารถและความหนักแน่นในสมณเพศแล้ว บางครั้งก็มีเหตุปัจจัยอื่น ๆ มาเกื้อหนุนส่งเสริมให้พระสงฆ์บางรูปเจริญในสมณศักดิ์ จนที่สุดได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ เหตุปัจจัยต่างๆ ที่นอกเหนือจากหลักเกณฑ์ในคณะสงฆ์มีผลต่อการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์ ได้แก่

1. พระราชอัธยาศัยของพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์
2. เหตุปัจจัยด้านการเมือง
3. เหตุปัจจัยภายในคณะสงฆ์

ซึ่งเหตุปัจจัยเหล่านี้เป็นสิ่งที่น่าสนใจในการศึกษา เพราะจะเป็นตัวบ่งชี้ถึงประสิทธิภาพ บริหารงาน หรือแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นกับพุทธศาสนาได้อย่างบรรลุเป้าหมายตามที่สังคมคาดหวังไว้หรือไม่

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานคณะสงฆ์. พระนคร: โรงพิมพ์วชิรวิทย์การพิมพ์, 2513.

ธนิต อยู่โพธิ์. ตำนานสมณศักดิ์ พระวันรัตและสมเด็จพระราชาคณะผู้ทรงสมณศักดิ์สมเด็จพระวัน

รัตในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: คณะศึกษาศาสตร์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, 2516.

ประมวล รุจนเสรี. พระราชอำนาจ. กรุงเทพฯ: สุเมธ รุจนเสรี, 2548.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). สมณศักดิ์: ยศช้าง ขุนนางพระ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เลี้ยงช้าง, 2536.

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535

รัตยา โตสกุล. มนทัศน์เรื่องอำนาจ. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ, 2548.

ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่มที่ 89 ตอนที่ 202 (31 ธันวาคม 2515): 7-10.

ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่มที่ 107 ตอนที่ 138 (6 สิงหาคม 2533): 4-6.

เริง อรรถวิบูลย์. ทำเนียบสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์.

กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์กรุงเทพมหานครจัดพิมพ์, 2521.

สมเด็จพระเจ้า อดิ-เขียน-พุทธ-เทศน์. กรุงเทพฯ: เจริญรัฐการพิมพ์, 2527.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บันทึกเรื่องตั้งสมเด็จพระราชาคณะ. กรุงเทพฯ:

มหาจุฬาราชวิทยาลัยจัดพิมพ์, 2514.

สมเด็จพระสังฆราช (วาสนมหาเถระ). คล้ายวันประสูติ 2 มีนาคม 2530. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2530.

สุเชาว์ พลอยชุม. หนังสือชุดเฉลิมพระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ :สมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541.

สุเชาว์ พลอยชุม. สมณฐานันดรศักดิ์ วัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548.

แสง อุดมศรี. การปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2533.